

کردن زمین که خواسته خداوند بزرگ است و همچنین بهره‌برداری از منابع و ذخائر آن، به صور مختلف میسر است و یکی از بهترین طرق آنکه در روایات اسلامی نیز مورد تشویق و ترغیب قرار گرفته، مسئله کشاورزی است.

اهمیت کشاورزی در اسلام

دین مبین اسلام عنایت ویژه‌ای به کشت، زرع و کشاورزی دارد. بر این اساس، یکی از مهم‌ترین قراردادها در اسلام، مزارعه و مساقات است که مربوط به کشاورزی است تا

از دیر زمان تا کنون، یکی از پسندیده‌ترین کارها در میان ملل و ادیان، کشاورزی و دامداری^۱ بوده است؛ چنانچه تمام ادیان الهی کشاورزی را شغلی مقدس دانسته و پیشوایان مذهبی در هر عصر، علاوه بر آنکه خود با کمال علاقه‌مندی به کار کشاورزی اشتغال داشته‌اند، مردم را نیز به این کار وادار می‌ساختند. آباد

۱. دامداری یکی از شغل‌های ملازم با کشاورزی و از فروع آن است، و در روایات اسلامی بر آن تأکید فراوانی شده است؛ اما سخن از دامداری از دیدگاه اسلام به نوشتار جداگانه‌ای نیاز دارد.

کشاورزی توسعه بیشتری پیدا کند. به همین جهت، از اوایل تأسیس نظام اسلامی، تأکید اسلام بر بهره‌برداری مناسب از منابع طبیعی و معادن و نیز آباد نمودن زمینهای بایر و وا افتاده، بوده و پیشوایان دین با عمل خود، مردم را به آن هدایت و تشویق می‌نمودند.

پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در هر نقطه‌ای که قوای اسلامی را متمرکز می‌ساخت، نخست دستور حفر چاه می‌داد و از همان سالهای اول هجرت آنان را وادار به کشاورزی و باغداری و حفر قنوات نموده، آنان نیز با سعی و تلاش به این امور اشتغال می‌ورزیدند و در اثر آن، اراضی بی‌حاصل بسیاری آباد گردید.

آن حضرت به کشاورزی و درختکاری آنچنان اهمیت می‌داد که به پیروان خود می‌فرمود: حتی در آستانه نابودی زمین و انقراض عالم هم باید فعالیت کشاورزی کرد: «إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمُ الْفَسِيلَةُ فَإِنَّ

اسْتِنَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ السَّاعَةُ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَيَغْرِسَهَا»^۱ اگر قیامت بر پا شود و در دست یکی از شما نهالی باشد، اگر بتواند چنان کند که کمی پیش از قیامت آن را بکارد، باید بکارد.

نهالی بدست تو باشد اگر بدان که رسد از قیامت اثر اگر می‌توانی تو آن را بکار مکن هیچ فکر سرانجام کار اهمیت این موضوع تا جایی است که حتی امروز که دستگاههای تولیدی و ماشینی آن قدر گسترده شده که همه چیز را تحت الشعاع خود قرار داده است، باز دامداری و کشاورزی مهم‌ترین بخش تولید زندگی انسان را تشکیل می‌دهد؛ چرا که می‌دانیم پایه اصلی تغذیه در این دو قسمت نهفته شده، و به همین دلیل رسیدن به حد خودکفایی در قسمت دامداری و کشاورزی نه تنها ضامن استقلال

۱. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، مؤسسه آل‌البیت عليه السلام، چاپ اول، ج ۱۳، ص ۲۶۰.

سخن به میان آورده و منافع آن را اعم از منافع غذایی و پوششی بر می‌شمرد. قرآن مجید در سوره هود، با اشاره به آفرینش زمین و نعمتهای فراوانی که خداوند متعال در اختیار انسان قرار داده است، انسانها را به آباد کردن زمین فرمان داده می‌فرماید: ﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾^۱؛ «اوست که شما را از زمین پدید آورد و خواست که آبادانش دارید.»

حضرت علی علیه السلام در تفسیر این آیه شریفه می‌فرماید: «فَأَعْلَمْنَا سُبْحَانَہُ أَنَّهُ قَدْ أَمَرَهُم بِالْعِمَارَةِ لِيَكُونَ ذَلِكَ سَبَبًا لِمَعَايِشِهِمْ بِمَا يَخْرُجُ مِنَ الْأَرْضِ مِنَ الْحَبِّ وَالْتَّمَرَاتِ وَ مَا شَاكَلَ ذَلِكَ مِمَّا جَعَلَهُ اللَّهُ مَعَايِشَ لِلْخَلْقِ»^۲؛ خداوند سبحان اعلام کرد که مردم را به آبادانی امر کرده است تا این مطلب سبب گذران

اقتصادی است؛ بلکه استقلال سیاسی نیز تا حد زیادی به آن مربوط است. بنابراین، جای تعجب نیست که تمام ملتهای دنیا کوشش می‌کنند که صنعت کشاورزی و دامداری خود را تا سر حد امکان توسعه دهند و از صنایع مدرن برای این توسعه کمک گیرند. نیاز به این دو، تا آن حد اساسی است که گاه کشورهای به اصطلاح ابر قدرتی همچون روسیه، برای رفع نیازمندی خود در این زمینه ناچار می‌شوند با دادن امتیازهای سیاسی دست نیاز خود را به سوی کشورهایی که درست در قطب مخالفند، دراز کنند! و به همین جهت در اسلام و تعلیمات حیات‌آفرین آن به مسئله دامداری و کشاورزی اهمیت فوق العاده زیادی داده شده است و با استفاده از هر فرصت، مسلمانان را به این دو تشویق نموده است.

با بررسی قرآن کریم به این نتیجه می‌رسیم که این کتاب الهی با لحن تشویق‌آمیزی از موضوع کشت و زرع

۱. هود / ۶۱.

۲. وسائل الشیعة، شیخ حر عاملی، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام قم، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۹، ص ۳۵.

زندگیشان شود؛ به این نحو که از زمین، دانه‌ها و ثمره‌ها و نظیر آنها از اموری که خداوند برای مَمَر زندگی قرار داده است، بروید.»

امام صادق علیه السلام نیز درباره اهمیت زراعت می‌فرماید: «الْكَيْمِيَاءُ الْكَبِيرُ الزَّرَاعَةُ»^۱ کشاورزی بزرگ‌ترین کیمیاست.»

در جای دیگر می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَحَبُّ لَأَنْبِيَائِهِ عليهم السلام مِنَ الْأَعْمَالِ الْحَرْثِ وَالرُّعْيِ»^۲ خداوند عز و جل از میان کارها و شغلها، کشاورزی و چوپانی را برای انبیائش دوست دارد.»

خصوصیات کشاورزی

۱. شغل انبیاء و اولیاء

بسیاری از انبیاء و اولیاء الهی دارای کشت و زرع بوده‌اند. بی‌شک انتخاب این شغل و صرف بخشی از عمر پیامبران خدا در این راه، نشان از عنایت ویژه خداوند به این شغل

دارد؛ چنانکه امام صادق علیه السلام در پاسخ به سؤال کسی که درباره فلاحین پرسید، فرمودند: «هُمُ الزَّارِعُونَ كُنُوزُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَمَا فِي الْأَعْمَالِ شَيْءٌ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ مِنَ الزَّرَاعَةِ وَمَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا إِلَّا زَارِعًا إِلَّا إِدْرِيسَ عليه السلام فَإِنَّهُ كَانَ خِيَّاطًا»^۳ آنان همان کشاورزانند که گنجهای خدا در زمینش هستند و در کارها، چیزی دوست‌داشتنی‌تر پیش خدا از کشاورزی نیست و خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نکرده، مگر اینکه کشاورز بوده، جز حضرت ادريس که خیاط بوده است.»

بررسی سیره ائمه بزرگوار

دین عليهم السلام ما را به این مهم رهنمون می‌دارد، که علاوه بر اینکه آن بزرگواران بر کار و تلاش برای امرار معاش تأکید می‌ورزیده‌اند؛ اما کشاورزی را به عنوان یکی از بهترین کارها برای خویش برمی‌گزیده‌اند؛ چنانکه یکی از دستداران خاندان

۱. همان، ج ۹، ص ۳۴.

۲. علل الشرائع، شیخ صدوق، انتشارات مکتبه

الداوری، قم، ج ۱، ص ۳۲.

۳. وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۴۲.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در هر نقطه‌ای که قوای اسلامی را متمرکز می‌ساخت، نخست دستور حفر چاه می‌داد و از همان سالهای اول هجرت آنان را وادار به کشاورزی و باغداری و حفر قنوات نموده، آنان نیز با سعی و تلاش به این امور اشتغال می‌ورزیدند و در اثر آن، اراضی بی‌حاصل بسیاری آباد گردید

۲. بهترین ثروت

چنانکه گذشت، کشاورزی بزرگ‌ترین کیمیاست و خداوند متعال برای پیامبرانش از میان کارها، کشاورزی را انتخاب نموده است. انسانها از روزگار قدیم به ارزش

رسالت می‌گوید: «امام کاظم علیه السلام را در مزرعه‌اش دیدم که بیل در دست و عرق‌ریزان کار می‌کرد. به ایشان عرض کردم: فدایت گردم! پس کارگران شما کجا هستند که خودتان این‌گونه عرق می‌ریزید؟ فرمود: «يَا عَلِيُّ! قَدْ عَمِلَ بِأَيْدِي مَنْ هُوَ خَيْرٌ مِنِّي وَ مِنْ أَبِي فِي أَرْضِهِ؛ ای علی! کسانی که از من و پدرم بهتر بودند، با دست در مزرعه خویش کار می‌کردند.» و پس از آنکه پرسیدم: آنان چه کسانی هستند؟ فرمود: «رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ آبَائِي علیهم السلام كُلُّهُمْ كَانُوا قَدْ عَمِلُوا بِأَيْدِيهِمْ وَ هُوَ مِنَ عَمَلِ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ وَ الْأَوْصِيَاءِ وَ الصَّالِحِينَ؛ پیامبر صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین علیه السلام و پدران گرانقدرم علیهم السلام همگی کسانی بودند که با دستان خویش کار می‌کردند؛ چرا که کار و تلاش سیره پیامبران، مرسلین، اوصیاء و صالحین است.»

۱. الکافی، تفة الاسلام کلینی، دار الکتب الإسلامية، تهران، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۷۶.

۳. پاکیزه‌ترین کار

در میان کارها، زراعت و کشاورزی جزء سودمندترین و پاکیزه‌ترین کارهاست؛ زیرا علاوه بر اینکه هوا را آلوده نمی‌کند، موجب طراوت و تلطیف هوا می‌شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «اززَعُوا وَ اغْرِسُوا فَلَا وَاللَّهِ مَا عَمِلَ النَّاسُ عَمَلًا أَحْلَىٰ وَ لَا أَطْيَبَ مِنْهُ»^۳ زراعت کنید و درخت بکارید. به خدا قسم هیچ کاری مردم انجام نمی‌دهند که حلال‌تر و پاکیزه‌تر از آن باشد.»

۴. پربرکت‌ترین کار

یکی از پربرکت‌ترین کارها، کشاورزی است.

امام صادق علیه السلام در پاسخ به سؤال کسی که درباره آیه «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ»^۴ پرسید، فرمود: «الزَّارِعُونَ»^۱ [آنها] کشاورزان هستند

اقتصادی کشاورزی پی‌برده‌اند؛ چرا که اولاً کشاورزی است که توان برآورده نمودن بخش عظیمی از این نیازها را داراست، و ثانیاً سرمایه اولیه آن جز آب و خاک نیست و هرگاه تلاش و همت بشر بدان افزوده شود، زمینه دست‌یابی به محصولات ارزشمند آن بیش‌تر فراهم است. این مطلب همان سخن گهر بار امام ششم علیه السلام است که فرمود: «مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تَرَابًا ثُمَّ افْتَقَرَ فَأَبْعَدَهُ اللَّهُ؛ هر کس آب و خاک داشته باشد و باز نیازمند باشد، از رحمت خداوند بدور است.»

و از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم سؤال شد: کدام مال بهتر است؟ فرمود: «زَرْعٌ زَرْعُهُ صَاحِبُهُ وَ أَصْلَحُهُ وَ أَدَىٰ حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ»^۲ زراعتی که صاحبش آن را بکارد و بارور سازد، و پس از درو کردن، حق (زکات) آن را بدهد.»

۳. الکافی، ج ۵ ص ۲۶۰.

۴. ابراهیم/۱۲.

۱. من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، انتشارات جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۲۵۲.

۱. وسائل‌الشیعه، ج ۱۷، ص ۴۱.

۲. الامالی، شیخ صدوق، انتشارات کتابخانه اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۶۲، ص ۳۵۰.

پیوسته و کشاورزی را با مشکل روبرو ساخته است. مروری بر آیات و روایات نشانگر آن است که عوامل مختلفی در این زمینه دخالت دارند که توجه به آنها ضروری می‌باشد:

الف. گناه

چنانکه در مقاله گناه و برخی از آثار آن^۱ گفته شد، یکی از آثار اجتماعی گناه، خشکسالی و نابریدن باران، نزول بلا و آفات، و تغییر در نعمتهای الهی است؛ چنانکه قرآن کریم در آیات بسیاری پیوند روشنی میان مسائل معنوی و مادی برقرار می‌سازد و استغفار از گناه و بازگشت به سوی خدا را مایه آبادانی، خرمی، طراوت، سرسبزی و اضافه شدن نیرویی بر نیروها معرفی کرده، می‌فرماید: ﴿وَايَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا لَكُمْ أَمْ تَتُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَ يَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ﴾^۱ «و ای قوم من! از

[که توکل و امیدشان به خداوند متعال است.]»

کشاورزی یکی از ثروتهای خدادادی است که موجب برکت در مال و زندگی می‌شود و اگر می‌بینیم در برخی زمینها برکت، جای خویش را با بی‌برکتی عوض نموده است، شاید به خاطر این است که در برخی کشاورزان، امید به خداوند متعال جای خویش را به امید به غیر خدا و... داده است [البته استفاده از امکانات و بهره‌برداری از خدماتی همچون بیمه‌های کشاورزی از باب محکم‌کاری، امری پسندیده و لازم است؛ اما نباید امید به رحمت خداوند را در افراد ضعیف نماید؛ چنانکه متأسفانه در برخی مشاغل مشاهده می‌شود.]

دلائل کم محصولی

قحطی و خشکسالی، کم‌آبی و کم‌محصولی، سرمای شدید یا آفات، گزینه‌های مختلفی است که در زمانهای مختلفی از تاریخ به وقوع

۱. مجله میلفان، ش ۱۱۳.

۱. هود/۵۲.

پروردگارتان طلب آمرزش کنید؛ سپس به سوی او بازگردید، تا (باران) آسمان را پی در پی بر شما بفرستد و نیرویی بر نیرویتان بیفزاید و گنهکارانه، روی (از حق) بر نتابید»

اما باقر علیه السلام نیز می‌فرماید: «أَمَا إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ سَنَةِ أَقَلِّ مَطْرًا مِنْ سَنَةِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَضَعُهُ حَيْثُ يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ جَلُّ جَلَّهِ إِذَا عَمِلَ قَوْمٌ بِالْمَعَاصِي صَرَفَ عَنْهُمْ مَا كَانَ قَدْرَ لَهُمْ مِنَ الْمَطْرِ فِي تِلْكَ السَّنَةِ إِلَى غَيْرِهِمْ وَ إِلَى الْفَيَافِي وَ الْبِحَارِ وَ الْجِبَالِ وَ إِنَّ اللَّهَ لَيُعَذِّبُ الْجَعَلَ فِي جُحْرَهَا بِحَسَبِ الْمَطْرِ عَنِ الْأَرْضِ الَّتِي هِيَ بِمَحَلَّتِهَا لِخَطَايَا مَنْ بِحَضْرَتِهَا وَ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَهَا السَّبِيلَ إِلَى مَسَلِكِ سَوَى مَحَلَّةِ أَهْلِ الْمَعَاصِي قَالَ ثُمَّ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ؛^۱ سالی از سالی کم‌باران‌تر نیست؛ ولی خدا آن را هر جا خواهد، بیارد. براستی چون مردمی نافرمانی کنند، خدای جل جلاله آنچه باران برای آنها مقدر است، در آن سال از

آنها به دیگران گردانده و به بیابانها و دریا و کوه بیارد. به راستی خدا جَعَلَ^۲ را در سوراخش به خطای کسانی که در محل اویند عذاب کند؛ چون می‌تواند از آنجا نقل مکان کند و به محل دیگری که اهل معصیت نباشند، برود. سپس امام پنجم فرمود: عبرت بگیرید ای صاحبان بصیرت.»

ب. عدم پرداخت زکات

عدم پرداخت زکات آثار سوء دنیوی و اخروی بسیاری دارد که شامل فرد و اجتماع می‌گردد. در خاطرات کودکی حضرت آیه الله العظمی سید محمود شاهرودی علیه السلام می‌خوانیم: کشاورزان منطقه [قلعه آقا عبدالله شاهرود] دو سال پیاپی در بند ملخها گرفتار آمده بودند. آشکار شدن آثار این آفت در ماههای آغازین سال سوم آنها را در نگرانی فرو برد. سران

۲. جانوری است سیاه‌رنگ و دارای پر به شکل زنبور؛ گونه‌ای سوسک (لفت‌نامه فرهنگ ابجدی،

ج ۱، ص ۲۹۸).

۱. أمالی الصدوق، ص ۳۰۸.

امام باقر علیه السلام می فرماید: «إِذَا مَنَعُوا
الزُّكَاةَ مَنَعَتِ الْأَرْضُ بُرْكَتَهَا مِنَ الزَّرْعِ وَ
الْقَمَارِ وَ الْمَعَادِنِ كُلِّهَا»^۱ هر گاه [مردم] از
دادن زکات دریغ کنند، زمین برکات
خود را از تمام زراعت، میوه‌ها و
معادن خویش دریغ کند.»

ج. عدم انفاق

دین اسلام بر رسیدگی به فقر و
مساکین تأکید فراوانی نموده و در مال
اغنیاء سهمی را برای آنان قرار داده
است. قرآن کریم در آیات ۱۷ تا ۳۳
سوره قلم به عده‌ای از ثروتمندان
اشاره می‌نماید که دارای باغ خرم و
سرسبزی بودند، و سرانجام بر اثر
خیره‌سری و عدم انفاق نابود شدند.
ماجرا چنین بود که این باغ در اختیار
پیر مرد مؤمنی قرار داشت، که به قدر
نیاز از آن برمی‌گرفت، و بقیه را به
مستحقان و نیازمندان می‌داد؛ اما
هنگامی که چشم از دنیا پوشید،
فرزندانش گفتند: ما خود به محصول
این باغ سزاوارتریم؛ چرا که عیال و

آبادی در سرای «سید علی» گرد هم
آمدند تا راه‌های مبارزه با ملخها را
بررسی نمایند. هریک از آنها به
فراخور تجربه خویش راهی پیشنهاد
کرده، درباره آن سخن گفتند؛ چون
گفتگوها به بن‌بست رسید، سید
محمود یکباره برخاست و گفت:
«همه به خداوند روی آورید و بر
پرداخت زکات مالتان پیمان ببندید تا
پروردگار آفت را از مزارعتان دور
سازد و باران رحمت خویش را بر
شما فرو ریزد.» این سخن بزرگ که
از کودکی خردسال بعید می‌نمود،
کشاورزان نگران را به خود آورد. همه
پیمان بستند که اگر آفات از
کشتزارشان دور شود و کشته‌ایشان
به بار نشست، زکات بپردازند و چنین
شد.»^۱

۱. یتیمان سرافراز، محمد مهدی فجر، مهر

امیرالمومنین علیه السلام، سوم، ۱۳۸۷ش، ص ۹۹.

۲. الکافی، ج ۲، ص ۳۷۲.

درختهای پربارشان آماده چیدن میوه است، در آغاز صبح یکدیگر را صدا زدند، و گفتند: «به سوی کشتزار و باغستان خود حرکت کنید، اگر می‌خواهید میوه‌های خود را بچینید!» به این ترتیب آنها به سوی باغشان حرکت کردند؛ در حالی که آهسته به آهسته هم سخن می‌گفتند که «مواظب باشید امروز حتی یک فقیر وارد بر شما نشود!» و چنان آهسته سخن می‌گفتند که صدای آنها به گوش کسی نرسد، مبدا مسکینی خبردار شود، و برای خوشه‌چینی، یا گرفتن مختصری میوه برای سیر کردن شکم خود، به سراغ آنها برود! چنین به نظر می‌رسد که به خاطر سابقه اعمال نیک پدر، جمعی از فقرا همه ساله در انتظار چنین ایامی بودند که میوه‌چینی باغ شروع شود و بهره‌ای عائد آنها گردد و لذا این فرزندان بخیل و ناخلف چنان مخفیانه حرکت کردند که هیچکس

فرزندان ما بسیارند، و ما نمی‌توانیم مانند پدرمان عمل کنیم! و به این ترتیب تصمیم گرفتند تمام مستمندان را که هر ساله از آن بهره می‌گرفتند، محروم سازند.

[این تصمیم آنها نشان می‌دهد که این کار ناشی از نیاز نبود؛ بلکه ناشی از بخل و ضعف ایمان آنها بود؛ زیرا انسان هر قدر هم نیازمند باشد، می‌تواند کمی از محصول یک باغ پردرآمد را به نیازمندان اختصاص دهد.]

سپس در ادامه این سخن می‌افزاید: به هنگام شب، در آن موقع که همه آنها در خواب بودند، عذاب و بلائی فراگیر از ناحیه پروردگار بر تمام باغ فرود آمد، آتشی سوزان و صاعقه‌ای مرگبار چنان بر آن مسلط شد که آن باغ خرم و سرسبز همچون شب سیاه و ظلمانی گردید و جز مشتی خاکستر از آن باقی نماند. به هر حال، صاحبان باغ به گمان اینکه

را بجا آورید، و نیازمندان را از اموال خود بهره‌مند سازید؟ ولی شما گوش نکردید، و به روزگار سیاه افتادید!^۱
د. آزمایش

یکی از علل قحطی یا خشکسالی، امتحان الهی است. خداوند در سوره بقره می‌فرماید: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾^۲ «قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، و کاهش در مالها و جانها و میوه‌ها، آزمایش می‌کنیم و بشارت ده به استقامت‌کنندگان!»

خداوند متعال، همه انسانها را آزمایش می‌کند؛ اما آزمایش و امتحان همه یکسان نیست. گاهی کم شدن مال و محصولات یا پیدا شدن خوف و ترس و سایر مشکلات، به خاطر آزمایش الهی است، و گاه پرمحصولی و وفور نعمت.

احتمال ندهد که چنان روزی فرا رسیده، و هنگامی فقرا با خبر شوند که کار از کار گذشته باشد. و به این ترتیب آنها صبحگاهان به قصد باغ و کشتزار خود با قدرت تمام بر منع مستمندان حرکت کردند؛ اما هنگامی که آنها باغ خود را دیدند، چنان اوضاع به هم ریخته بود که گفتند: این باغ ما نیست، ما راه را گم کرده‌ایم. سپس افزودند: بلکه ما محرومان واقعی هستیم؛ می‌خواستیم مستمندان و نیازمندان را محروم کنیم؛ اما خودمان از همه بیش‌تر محروم شدیم. هم محروم از درآمد مادی، و هم برکات معنوی که از طریق انفاق در راه خدا و به نیازمندان به دست می‌آید.

در این میان یکی از آنها که از همه عاقل‌تر بود گفت: آیا به شما نگفتم: چرا تسبیح خدا نمی‌گویید؟ نگفتم: خدا را به عظمت یاد کنید، و از مخالفت او پرهیزید و شکر نعمت او

۱. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، دار الکتب الإسلامية، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۴، ج ۲۴، ص ۳۹۴-۴۰۰.

۲. بقره / ۱۵۵.

در میان کارها، زراعت و کشاورزی جزو ســودمندترین و پاکیزه‌ترین کارهاست؛ زیرا علاوه بر اینکه هوا را آلوده نمی‌کند، موجب طراوت و تلطیف هوا می‌شود

هـ. کمی اطلاعات و مدیریت

البته نباید از نظر دور داشت که کمی اطلاعات کشاورزان از دانشهای کشاورزی و عدم مدیریت صحیح نیز عامل مهمی برای کم محصولی می‌باشد. بنابراین، در زمان حاضر که کشت و زرع نیازمند استفاده از آلات و ابزار و روشهایی تازه است؛ لازم است که کشاورزان، آنها را مورد استفاده قرار دهند و در کار با آنها مهارت پیدا کنند تا سال به سال محصول بهتر و با کیفیت‌تر به دست

آورده و علاوه بر معاش خود و خانواده، دیگران را از آن بهره‌مند نمایند. رسول خدا ﷺ درباره تلاش برای حضور در بازار مسلمانان و ارائه محصول در آن می‌فرماید: «الْجَالِبُ إِلَى سَوْقِنَا كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُحْتَكِرُ فِي سَوْقِنَا كَالْمُلْحِدِ فِي كِتَابِ اللَّهِ؛ آنکه به بازار ما چیزی وارد می‌کند، مانند آن کس است که در راه خدا جهاد می‌کند و آنکه در بازار ما احتکار می‌کند، مانند کسی است که در کتاب خدا کافر بشمار رفته است.»

هر آنکس کند عرضه کالای خویش به بازار ما ای پسندیده کیش بود چون مجاهد به راه خدای نه چون محتکر کافر و بی‌حیای دستورالعمل‌های کشاورزی در اسلام

از آنجایی که کشاورزی از جایگاه خاص و ویژه‌ای نزد معصومین علیهم‌السلام

۱. نهج الفصاحه، ابو القاسم پاینده، دنیای دانش، تهران، ۱۳۸۲، چهارم، ص ۱؛ مستدرک علی الصحیحین، ج ۵، ص ۲۷۱، ش ۲۱۲۷.

برخوردار است، دستور العمل‌های خاصی نیز در زمان کاشت و داشت ارائه نموده‌اند که آگاهی و عمل به آنها [و البته با عدم موانعی که در بالا اشاره شد] به بهتر شدن محصول کمک خواهد نمود:

الف. وظیفه کشاورزان

۱. برخی افراد فراوان بودن محصول را نتیجه زحمت خویش می‌دانند، در حالی که باید توجه داشت که خدای متعال است که از ابرهای باران‌زا آبی فراوان نازل کرده و به وسیله آن دانه و گیاه بسیار می‌رویاند.^۱

به همین خاطر است که امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَزْرَعَ زَرْعاً فَخُذْ قَبْضَةً مِنَ الْبَذْرِ بِيَدِكَ ثُمَّ اسْتَقْبِلِ الْقَيْلَةَ وَقُلْ أَلَيْسَ تَزْرَعُونَ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ^۲ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ ثُمَّ قُلْ اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ حَرْثاً مَبَارَكاً وَارْزُقْنَا فِيهِ السَّلَامَةَ وَالتَّمَامَ

۱. «وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاوَاتِ مَاءً ثَجَّاجاً لِيُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَ نَبَاتاً» (نبأ/ ۱۵ - ۱۶).

۲. واقعه / ۶۴.

وَ اجْعَلْهُ حَبًّا مَبْرُكاً وَ لَا تَحْرِمْنِي مِنْ خَيْرِ مَا أُتَيْتِي وَ لَا تَفْتِنِّي بِمَا مَنَعْتَنِي بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ ثُمَّ ابْدُرُ الْقَبْضَةَ الَّتِي فِي يَدِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى^۳ چون خواهی کشت کنی مشتی بذر بردار و رو به قبله کن و سه بار بگو: آیا شما آن را می‌رویانید یا ما می‌رویانیم؟^۱ و بعد بگو: خداوندا این کشت را مبارک بدار و بوسیله آن سلامت و همه چیز به ما عنایت کن، و از آن دانه بسیار بوجود آور، و مرا از خیراتی که از آن در نظر دارم محروم مفرما و مرا با ندادن نعمت امتحان نکن بحق محمد و اهل بیت پاک او؛ بعد آن مشت بذر را که در دستت است پیش، اگر خداوند متعال بخواهد.»

۲. اولیای دین علیهم السلام شب هنگام را برای کاشت بذر و برداشت محصول مناسب ندانسته و از آن منع نموده‌اند؛ چنانکه امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «لَا تَصْرِمُ بِاللَّيْلِ وَ لَا تَخْصُدُ بِاللَّيْلِ وَ لَا تُصَحِّحُ

۳. مکارم الاخلاق، ص ۳۵۳.

و آگاهی او در مسائل دانسته، می‌فرماید: «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ»^۲ [یوسف] گفت: مرا سرپرست خزائن سرزمین (مصر) قرار ده، که نگهدارنده و آگاهم!»

۲. تخفیفات و دادن تسهیلات

امیرالمؤمنین علیه السلام در ترویج و توسعه کشاورزی تلاش فراوان می‌نمود؛ و علاوه بر اینکه خود آن حضرت کشاورزی نمونه بود، در برنامه دولتش کشاورزی در اولویت قرار داشت و به استناداران و فرمانداران خود دستور داده بود که از حال کشاورزان و خراج‌گزاران همیشه باخبر باشند.

چنانچه هنگامی که مالک اشتر را به فرمانداری مصر برمی‌گزینند، نامه بسیار مفصلی برای او نوشته و اصول و فرامین مهمی را به او ابلاغ می‌نماید. یکی از بندهای این نامه درباره دادن تخفیفات و تسهیلات به کشاورزان در مواقع اضطراری است:

بِالْأَيْلِ وَلَا تَهْدُرْ بِالْأَيْلِ...؛^۱ میوه باغ را شبانه‌نچین! کشت خود را شبانه جمع نکن! و قربانی را نیز شبانه نکش! و شبانه بذر نپاش.»

۳. هنگام برداشت محصول نیز، پرداخت زکات واجب و نیز انفاق در راه خدا در اولویت می‌باشد؛ چنانکه قرآن کریم در سوره انعام پس از ذکر نعمتهای گوناگون، می‌فرماید: «از میوه آنها به هنگامی که به ثمر نشست، بخورید؛ ولی فراموش نکنید که به هنگام چیدن، حق آن را باید ادا کنید.»

ب. وظیفه حکومت اسلامی

۱. به کار کماری افراد کارشناس و امین از دیگر برنامه‌های حکومت اسلامی که می‌تواند در تولید محصولات کشاورزی موثر باشد، مسئولیت دادن به افراد کاردان و امین است تا امور کشاورزی را زیر نظر گرفته و نهایت تلاش و کوشش خویش را به کار گیرند. قرآن کریم دلیل پیشنهاد حضرت یوسف برای سرپرستی امور کشاورزی را کاردانی

۲. یوسف/۵۵.

۱. الکافی، ج ۳، ص ۵۶۵.

تخفیف دادن در خراج تو را نگران نسازد؛ زیرا آن، اندوخته‌ای است که در آبادانی شهرهای تو، و آراستن ولایتهای تو نقش دارد، و رعیت تو را می‌ستایند، و تو از گسترش عدالت میان مردم خوشنود خواهی شد، و به افزایش قوت آنان تکیه خواهی کرد، بدانچه در نزدشان اندوختی و به آنان بخشیدی، و با گسترش عدالت در بین مردم، و مهربانی با رعیت، به آنان اطمینان خواهی داشت. آنگاه اگر در آینده کاری پیش آید و به عهده‌شان بگذاری، با شادمانی خواهند پذیرفت؛ زیرا عمران و آبادی، قدرت تحمل مردم را زیاد می‌کند. همانا ویرانی زمین به جهت تنگدستی کشاورزان است، و تنگدستی کشاورزان، به جهت غارت اموال از طرف زمامدارانی است که به آینده حکومتشان اعتماد ندارند، و از تاریخ گذشتگان عبرت نمی‌گیرند.»

«فَإِنْ شَكَوْا بِقَلَا أَوْ عِلَّةٍ أَوْ انْقِطَاعِ شَرِبٍ أَوْ بَأْسَةٍ أَوْ إِحَالَةِ أَرْضٍ اغْتَمَرَهَا غَرَقٌ أَوْ أَجْحَفَ بِهَا عَطَشٌ خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَرَجُّو أَنْ يَصْلَحَ بِهِ أَمْرُهُمْ وَلَا يَسْقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّفْتَ بِهِ الْمَثُونَةَ عَنْهُمْ فَإِنَّهُ ذُخْرٌ يَهْرُدُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ وَتَزْيِينِ وَلَائِكَ مَعَ اسْتِجْلَابِكَ حُسْنِ تَسَائِبِهِمْ وَتَبْجِيحِكَ بِاسْتِغْفَاةِ الْعَدْلِ فِيهِمْ مُعْتَمِدًا فَضْلَ قُورِهِمْ بِمَا ذَخَرْتَ عِنْدَهُمْ مِنْ إِجْمَاعِكَ لَهُمْ وَالثَّمَّةِ مِنْهُمْ بِمَا عَوَّدْتَهُمْ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ وَرَفْقِكَ بِهِمْ فَرِيئًا حَدَثَ مِنَ الْأُمُورِ مَا إِذَا عَوَّلْتَ فِيهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَعْدِ اخْتِمَاؤِهِمْ طَيِّبَةً أَنْفُسُهُمْ بِهِ فَإِنَّ الْمُعْضِرَانَ مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ وَإِنَّمَا يُؤْتَى خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِغْوَاةِ أَهْلِهَا وَإِنَّمَا يُغَوَّرُ أَهْلُهَا لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الرِّوَاةِ عَلَى الْجَمْعِ وَسُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ وَقِلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعَيْرِ؛ پس اگر مردم شکایت کردند، از سنگینی مالیات، یا آفت زدگی، یا خشک شدن آب چشمه‌ها، یا کمی باران، یا خراب شدن زمین در سیلابها، یا خشکسالی، در گرفتن مالیات به میزانی تخفیف ده تا امورشان سامان گیرد، و هرگز